

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	9
Előszó a magyar kiadáshoz	13
I. ERKÖLCS ÉS RACIONÁLIS DÖNTÉS: A KÉRDÉSEKTŐL A VÁLASZOKIG	17
I.1. A vizsgálódás tárgya	17
I.1.1. Egy hétköznapi rejtély	17
I.1.2. Az erkölcsös viselkedés	19
I.1.3. Az erkölcsi motiváció forrása	23
I.2. A közelítésmód	24
I.2.1. Nagy adat vagy elmélet?	24
I.2.2. Melyik elmélet?	29
I.3. Honnan hová jutunk?	34
I.3.1. A szituációs logikától a pszichológiai modellek felé	35
I.3.2. Vissza egy komplexebb szituációs logikához	41
I.3.3. Összjátékok, eredmények	44
II. 1944 – A RACIONÁLIS POLGÁR ERKÖLCSE	46
II.1. Az önérdék	46
II.1.1. Néhány szó a(z elmélet)történeti kontextusról	46
II.1.2. A racionális döntési modell a közgazdaságtanban	49
II.1.3. Önérdék a strukturalista elemzésben	57

II.2. Mások érdeke	60
II.2.1. Játékelmélet és mások érdekeinek figyelembevétele	60
II.2.2. A Nash-egyensúly	63
II.2.3. Első példázat: egy csodálatos elme csajozási tanácsai	65
II.2.4. Mások érdeke a strukturalista elemzésben: az új gazdaságszociológia	76
II.3. Nyitva maradt kérdés: tudomány-e a döntés logikája?	78
II.3.1. A racionális döntésemélet kettős természete	78
II.3.2. A Fradi vezérszurkoló kettős természete	81
III. 1965 – AZ ÖNZŐ POLGÁR ERKÖLCSE	84
III.1. Önzés és önzetlenség: az erkölcsi dilemma létrehozása	84
III.1.1. A társadalmi háttér	84
III.1.2. A fogolydilemma	86
III.2. Jössz te még az én utcámba!	93
III.2.1. Kétszemélyes játszma	93
III.2.2. Sokszemélyes játszma	103
III.3. Nyitva maradt kérdés: ki jön az én utcámba?	
Az önző szavazó	112
III.3.1. Egy kihívás	112
III.3.2. Sok matek és kevés eredmény	113
IV. 1984 – A TISZTESSÉGES POLGÁR ERKÖLCSE	117
IV.1. Kezdetben vala az szemet szemért parancsa	117
IV.1.1. Választás az egyensúlyok közül	117
IV.1.2. Irány a labor!	122
IV.2. Makacs mítoszok és makacs tények	126
IV.2.1. Az egalitarianizmus mítosza	126
IV.2.2. Erős reciprocitás	132
IV.2.3. A méltányos szavazó	140

IV.3. Nyitva maradt kérdés: méltányos döntések, vagy tisztességtelen értelmezések?	145
IV.3.1. Racionális-e a méltányos?	145
IV.3.2. Amikor az élet betör a laborba	149
IV.3.3. Altruista büntetés, végállomás?	154
V. 2001 – AZ ÖSZTÖNÖS POLGÁR ERKÖLCSE	156
V.1. Az erkölcs új pszichológiája	156
V.1.1. A morális alapok elmélete	156
V.1.2. Az undor	159
V.2. Ösztönök és társadalmi attitűdök	164
V.2.1. Kilépés a hétköznapi interakciók világából: ösztönök és politikai ideológia	164
V.2.2. Visszavonulás a védelmi vonalak mögé: undor és etnikai diszkrimináció	171
V.3. Nyitva maradt kérdés: az ösztön a végső mozgató?	177
V.3.1. Most akkor jobbra vagy balra?	177
V.3.2. Az oksági irány megkérdőjelezése	182
VI. 2006 – A NORMAVEZÉRELT POLGÁR ERKÖLCSE	185
VI.1. Vissza a Nash-egyensúlyhoz	185
VI.1.1. Mit tanultunk eddig?	185
VI.1.2. Mit adtak nekünk a matematikusok?	188
VI.1.3. Egyensúly elérése csendes adaptáció révén	191
VI.2. A normák koreográfiája	194
VI.2.1. Koreográfusok és korrelált egyensúlyok	194
VI.2.2. Harmadik példázat: nyulak a delphoi jósdában	196
VI.2.3. A szociológiai koncepciók felé	201
VI.2.4. A koreográfiák koreográfiája	207
VI.2.5. Nem megyek a te utcádba!	217
A normavezérelt szavazó	217
VI.3. Nyitva maradt kérdés: a normakövetés rejtélye	221
VI.3.1. A korrelált egyensúly alkalmazásának problémái	221
VI.3.2. Egyensúly vagy normatív ösztönök?	228

VII. KONKLÚZIÓ: A BEÁGYAZOTT ÖNZŐ POLGÁR ERKÖLCSE	236
VII.1. Egy döntés, több játszma: javaslat egy új modellezési keretre	236
VII.1.1. A modell alapjai	236
VII.1.2. Erkölc és racionális döntés: a definíciók	242
VII.2. Erkölc alapú érdek, érdek alapú erkölcs	246
VII.2.1. Függőség, identitás, erkölcs	246
VII.2.2. Az erkölcs hatalma	250
VII.2.3. A hatalom erkölcs?	253
VII.3. Nyitott kérdés (?): a morális indulat	256
VII.3.1. Érdekek és érzelmek	256
VII.3.2. Érzelmek, érdekek és normatív erő	260
VIII. EPILÓGUS: A FIAMRÓL, A NORVÉG ÍRÓSZTÁRRÓL, ÉS A TUDOMÁNYTALAN TUDOMÁNYOK FONTOSSÁGÁRÓL	264
Az epilógus epilógusa	268
Hivatkozások	269
Névmutató	301

hogy agyunk tudatos kalkuláció nélkül is képes a bejövő információk racionális feldolgozására, ráadásul ezek eredményét épp a tudatos kalkulációt elnyomó érzelmek közvetítik (Lazarus 1991).

A döntések racionális elmélete a logikusan kalkulálható végeredményt nem a döntések egy típusához köti, hanem azt felételezi, hogy az emberi viselkedés általában jól megjósolható a döntések célokból és lehetőségekből történő logikus levezetésével. Ezt a viselkedési elméletet *racionális döntésemélet*nek nevezzük. A fent említett szociológiai és pszichológiai cselekvéseméletek nem sorolhatóak a racionális döntésemélet kategóriájába. A racionális döntés azokban az elméletekben a döntési eljárások egy típusa.

Ez a könyv döntően az erkölcs racionális döntéseméleti kutatásai-val foglalkozik. Nem foglalkozik a döntési eljárásokra vonatkozó cselekvéseméletekkel, amelyekben a racionális döntés a döntési eljárások egyik típusa. Az itt tárgyalt distinkció megértése és észben tartása különösen fontos azon olvasók számára, akik ismerik és méltányolják a racionális döntésemélet közkeletű szociológiai (és egyéb) kritikáit. E kritikák ugyanis gyakran keverik a racionális döntési eljárás típusának modelljét a döntések racionális elméletével, azt feltételezve, hogy a racionális döntésemélet a racionális döntési eljárás dominanciáját posztulálja.*

I.3. Honnan hová jutunk?

A kötetet egybefűző retorikai logika a termékeny, a tudományos állítások pontosításához vezető feleselés analógiájára épül. Tehát ebben a könyvben *nem* a kanonizált klasszikus eredmények statikus bemutatására vállalkozom (vö. Syi 2008), és *nem* a tudomány jelenlegi állásának (a legújabb tézisek és eredmények) keresztmetszeti bemutatására törekszem. Továbbá a kötet *nem* is örök hitviták elmélet-történetének a bemutatása (vö. Fontaine 2006, 2012). Ez utóbbit

* A racionális döntésemélet lehatárolása még e distinkció megértése és elfogadása után sem egyértelmű. Erről a II. fejezet végén lesz szó.

azért kell hangsúlyozni, mert több, öröknek tűnő metaelméleti ellentét árnyéka vetül rá a könyvben bemutatott felfedezési folyamatra: egyrészt a módszertani individualizmus és kollektívizmus közötti ellentét (Orthmayr 1997), másrészt a pszichologizáló megközelítések képviselői és a situációs logika alkalmazói közötti vita (Popper 1989 [1957]), harmadrészt a gondolkodási modulok szerepét hangsúlyozó magatartástudományi közelítés és a konstrukcionizmus között feszülő ellentmondás (Schwandt 1994). Ezek metaelméleti szinten örök vitának tűnhetnek, de az itt bemutatott tudományos nyomozás során egy fejlődéstörténet bontakozik ki, melynek jelenkori állása állásfoglalásra késztet majd engem is az említett metaelméleti kérdésekben.

Az elmélet fejlődésének időbeli tagolódását jelzem a fejezetek címeiben, amelyek a téma megjelölése előtt egy-egy, a fejezetben bemutatott kutatási távlatot megnyitó, emblematikus tanulmány publikálási évét jelzik. A történet a második világháború végén kezdődik, és a jelenkorban ér véget. Egyes fejezetek elején néhány elnagyolt megjegyzéssel utalok arra a sejtésekre, miszerint az új irányok keresése talán nem volt teljesen független az aktuális társadalmi változásoktól. Ennek felvetése – mégoly kidolgozatlan formában is –, azért fontos, mert a konklúzióban az erkölcsi elvek erős kontextusfüggősége mellett foglalom állást; és az elvekről való tudományos gondolkozás esetleges kontextusfüggősége az erkölcs társadalmi beágyazottságának különös, de erős és különlegességében szép bizonyítéka lehetne.

I.3.1. A SZITUÁCIÓS LOGIKÁTÓL A PSZICHOLÓGIAI MODELLEK FELÉ

I.3.1.1. A külső erkölcsi ösztönzők játékelméleti modelljei

Az alábbi áttekintést követő II. fejezet körülhatárolja azt a „láthatlan intézetet”, amelynek az erkölcsös polgárral kapcsolatos kutatási eredményeit összegzem. Ez az „intézet” az európai politikai filozófia több évszázados hagyományaira támaszkodva, a racionális döntésemélet paradigmájának keretein belül alakult ki a második világháborút kö-

vetően, és elsősorban – de nem kizárólagosan – közgazdaság-tudományi tanszékekről verbuválta a tagjait. A fejezet a fenti lehatárolás mellett három tézis kifejtésére vállalkozik. Egyrészt arra mutat rá, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan és általában a racionális döntésemélet külső kritikussai hibásan vádolják a paradigmát azzal, hogy az önző ember modelljét alkották meg. A homo oeconomicus alapmodellje ugyanis hallgat az ember céljairól. Ez nagyon fontos, explicit alapvetése e paradigmának. A vágyakra vonatkozó feltevések az egyes részterületekre fókuszáló, középszintű elméletekben jelennek meg. Másrészt arra is felhívom figyelmet, hogy a modern közgazdaságtan képviselői jellemzően elmosás és technikai jellegűnek minősítik racionális döntésemélet két nagy modellje, a neoklasszikus mikroökonomia és a játékelmélet emberképe közötti, az erkölcsi viselkedés szempontjából alapvető különbséget. A játékelmélet ágense ugyanis – szemben a neoklasszikus mikroökonomia homo oeconomicusával –, jellemétől függetlenül rákényszerül arra, hogy átgondolja mások övétől eltérő vágyait, és arra törekszik, hogy ne keresztezze mások céljait. Ezt persze nem jóindulatból, hanem saját jól felfogott érdekében teszi, abban a tudatban, hogy a többiek is figyelnek az ő céljaira. Végül a fejezetből az is kiderül, hogy az emberi viselkedés a szociológiában népszerű – a racionális döntésemélettel szemben álló, leegyszerűsítve itt strukturalistának nevezett – középszintű elméletei talán még inkább támaszkodnak az anyagi érdekek primátusának kiegészítő feltevésére, mint az alkalmazott közgazdaságtani modellek. Ugyanakkor a kérdést elmosó közgazdaságtan ignoranciájával szemben, az atomizált aktorokat feltételező (közgazdaságtani és szociológiai) modellek szociológiai kritikussai régóta hangsúlyozzák, hogy az erkölcsös cselekvés forrását az egyén társadalmi környezetéből/-ről szerzett információkban, és az onnan érkező nyomásban kell keresni.

Ha túllépünk a biológiai altruizmus szűk érvényességi körén, akkor már nem a jóindulatunk, hanem az egymás eltérő céljaira figyelő ún. stratégiai döntések teszik lehetővé az erkölcsös magatartást; a játékelmélet pedig az ilyen stratégiai döntések formális modellezését. Ez a könyv egyik fő tézise, ezért ennek sok teret szentelek: egy egysze-

rú, a tudományos ismeretterjesztésben is sokszor alkalmazott játszma példáján keresztül nemcsak azt mutatom be részletesen, hogy a morálban nem a jóindulat, hanem az odafigyelés a fontos, hanem azt is, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan legtöbb képviselője nem érzékeny a stratégiai interakciókban rejlő inherens morális tartalomra, és a racionális döntésmérettel szembeni sztereotípiáknak megfelelően inkább az önzőség következményeit keresi mindenhol.

A II. fejezetben tehát arról lesz szó, hogy már a 20. század közepén adott volt egy olyan analitikai eszköztár, amely képes volt egzakt módon kezelni az erkölcs „társadalmi térletén” alapuló leírását. Továbbá a társadalom tényleges működésével, annak teljes sokszínűségével foglalkozó szociológusok körében is sokan voltak, akik az egyén jól körülírható társadalmi környezetében, és az egyén e környezet iránti érzékenységében keresték az erkölcs forrását. A III. fejezet először azt mutatja meg, hogy a megfelelő eszköztár léte, valamint az atomizált modelltől gyorsan elforduló szociológusok figyelmeztetése ellenére a racionális individualizmus paradigmája az egyén saját késztetéseiben kezdte keresni az erkölcsösség és erkölcstelenség forrását. A nyomozás első lépéseként definiálták azt a speciális játszmát, ahol a társadalmi környezetére érzékeny polgár pont úgy viselkedik, mint a mások szándékaira vak, neoklasszikus homo oeconomicus. Ez a játszma, az ún. fogolydilemma, ahol az egyéni érdekkövetés világosan ütközik a csoportszinten értelmezhető közjával, és ahol a racionális cselekvő nem foglalkozik azzal, hogy mit csinálnak a többiek. A fogolydilemma vonzza azt az értelmezést, hogy csak érdekeinken túlmutató motivációk sarkallhatnak a köz javát szolgáló cselekedetekre. Ez azért fontos, mert könnyű felismerni számos kisebb és nagyobb jelentőségű emberi játszmában a fogolydilemma szerkezetét; ráadásul az önző és az erkölcsös viselkedés fogolydilemma alapján történő szétválasztása illeszkedik a klasszikus politikai- és erkölcsfilozófia, valamint a klasszikus közgazdaságtan duális emberképéhez.

Ugyanakkor a játékelmélet korai alkalmazói már a hatvanas években felismerték a situációs logikai elemzés perspektíváit a fogolydilemma speciális szerkezetében. Egyrészt megmutatták, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan biológiából átvett, egyszerre önző és

altruista cselekvője már viszonylag kis csoportban is úgy viselkedik, mint a teljesen önző homo oeconomicus. A kihívás ezután az volt, hogy miképpen lehet átalakítani a vak önzőségre biztató fogolydilemmát úgy, hogy a tisztán önérdékkövető emberek a köz javát szolgálják. A kihívás jelentősége az volt, hogy amennyiben e szélsőséges esetben is sikerül az átalakítás, akkor az nagyon erős érv a racionális döntéshozó modellje mellett. A megoldás egyik fele a játszma folytatásában keresendő: idővel a dilemma foglyai, fenyegetések elvileg végtelen láncolatával rávehetik egymást a közös érdek szolgálatára. „Ha te a közös legelőnkön csak a magad dolgával törödsz, akkor (és csak akkor) a jövőben én is azt teszem – és így mindenki rosszul jár.” Ameddig van esély újabb és újabb játszmákra, ezt a fenyegetést érdemes komolyan venni. A megoldás másik fele a felelősség meghatározása: akármilyen sokan szembesülünk a fogolydilemmával, minden tékozló fiúnak (és lánynak) minden időpillanatban legyen egyetlen, és ezért egyértelműen felelős, hitelesen fenyegető „gyámja”. E megoldásokkal az önzés és az altruizmus ellentétét definiáló fogolydilemmát a situációs logikai mentén elemző tudósok viszonylag rövid idő alatt azonosították az önérdékkövető emberek együttműködésének néhány fontos társadalm szerkezeti feltételét. A játékelméleti modellekben definiált mechanizmus jól leírta azt, ahogyan sok társadalomkutató a normák fenntartását elképze li.

I.3.1.2. Belső erkölcsi késztetések beillesztése: kifelé a racionális döntéselméletből

Az altruizmus jelentőségével szembeni játékelméleti érvek nem szegték a kedvét azoknak, akik belső okokban keresték az emberi együttműködés gyökereit. Ők úgy vélték, hogy a Jóisten nem bízhatta pusztán a próféták munkájára és az emberek belátására az egyénileg és kollektíve is racionális stratégiák megtalálását és megvalósítását. Azt feltételezték, hogy az emberiség hosszú őstörténete során szelekciós előnyt élveztek azok, akik az együttműködési dilemmákkal szembe-szélve, hosszas morfondírozgatás helyett reflexszerűen alkalmazták a

fenti fenyegető stratégiákat. A IV. fejezet áttekinti, hogy a feltételes együttműködésre született ember modelljét kidolgozó kutatók miképpen alakították át a nyolcvanas évektől az ismételt fogolydilemmában együttműködést eredményező döntési elveket ún. társas preferenciákká. A feltételezett preferenciák azt célozzák, hogy az emberi játszmákban senki se járjon se túl jól, se túl rosszul. Eszerint az ember se nem önző, se nem altruista: csak tisztességesen/méltányosan akar viselkedni.

Mivel a tisztességes ember elméletének felvetése idején az önző ember modellje uralta a racionális döntéelmélet legtöbb alkalmazási területét, nagy volt a bizonyítási teher az új megközelítés hívein. Így ők a tisztességes magatartás ösztönét preferáló evolúciós erők modelljeinek kidolgozása mellett gyorsan a pszichológia kísérleti megközelítése felé fordultak. Úgy látták, hogy a szituációs logikának már nincs több mondanivalója az emberi együttműködésről, és innentől a közgazdaságtan is pszichológiai elméletként fejlődhet tovább, egyre jobban megismerve a velünk született preferenciák konkrét paramétereit.

A társas preferenciák után nyomozó kísérleti pszichológiai megközelítés a 21. században nagy, máig tartó népszerűsége tett szert a közgazdaságtanon belül, és lassan terjedni kezdett a politikatudományban is. A kísérletek eredménye ugyanakkor felemás volt. Komoly erőfeszítések árán sem sikerült azonosítani, hogy pontosan mire vágyik a méltányos ember. Néhány perdöntő kísérlet azt mutatta, hogy leginkább semmi olyasmire, ami méltányosak nevezhető. Ellenben a laboratóriumok embere fél a büntetéstől. És jogosan. Ugyanis a laboratóriumok embere gyakran érdek nélkül bünteti az aszociális magatartást. Ez elég stabil eredmény, azzal együtt, hogy nem sikerült azonosítani olyan univerzális célokat, amelyek érdekében büntetnek.

Ekkor – már a 21. század elején –, két szögesen ellentétes irányban haladt tovább a nyomozás. Pszichológusok egy csoportja úgy gondolta, hogy a racionális döntéelmélet még erősen pszichologizált formájában sem tudott elszakadni a klasszikus politikai filozófiai alapjaitól, és nem válhatott az erkölcsi motivációk általános pszichológiájává. Az V. fejezet láthatatlan intézetünk pszichológus „vendég-

kutatóinak” munkásságát mutatja be. Az erkölcs új pszichológiájának képviselői úgy vélik, hogy saját értékeik, valamint egy torzított társadalomfilozófiai hagyomány rabjai azok, akik számára az erkölcs kizárólag torták felosztásáról, és a szenvedők felemeléséről szól. Arra mutatnak rá, hogy a fogolydilemmához többé-kevésbé hasonló erkölcsi játszmák nemcsak gazdagságról és szegénységről, gazdasági erőfeszítésekről és pénzre váltható hasznokról szólhatnak, hanem akár arról is, hogy mennyi energiát szánjanak a tisztálkodásra. A koszos ember, a „sztenderd” potyautasokhoz hasonlóan, árthat a környezetének. De ami az igazi váltás: nemcsak a tudatos potyautazó lehet fertőző, hanem az ártatlan beteg is, aki semmilyen fenyegetés hatására sem tud úgy dönteni, hogy holnaptól nem fertőz. Ahogy az erkölcspszichológia, úgy a fejezet is kiemelten foglalkozik az ilyen „ártatlan potyautasokkal”, és a más, üldözés helyett inkább elkerülendő emberekkel szemben ébredő undor érzésével.

Az undor tárgyalásával az erkölcs új pszichológiája az erkölcs és altruizmus közötti utolsó kötelékeket is elvágja. Talán még fontosabb a racionális döntéelmélet szempontjából, hogy az undor kezelhetetlen az anyagi javak elosztásának fogalmaival. A pénznek nincs szaga. Azaz a tisztátalansággal szembeni undor egy olyan társas preferencia, amely tesztelhetetlen azokkal az eszközökkel, amelyekkel az önző és a tisztességes polgár modelljeit tesztelték a közgazdászok. A racionális döntéelmélet következetes pszichologizálása végül hasznavehetlenné teszi a játékelméleti alapú kísérletezést. Az undort és a többi, az erkölcspszichológia által azonosított erkölcsi ösztönt más, hagyományos pszichológiai módszerekkel próbálják mérni.

Az új erkölcspszichológia hasonló ütemben és mértékben vált népszerűvé az egyetemek falain belül és kívül, mint a tisztességes ember modellje. Ahogy a méltányos polgár modelljét az ortodox játékelmélet hívei kritizálták, úgy éri egyre több komoly kritika az erkölcspszichológiát a pszichológia egyéb irányzatainak képviselői részéről. Az irányzat által azonosított erkölcsi ösztönök nem tűnnek élesen elkülöníthető viselkedési moduloknak, és egyre több olyan kísérleti eredmény születik, amely megkérdőjelezi, hogy ezek az erkölcsi intuíciók döntéseink végső mozgatói lennének.

I.3.2. VISSZA EGY KOMPLEXEBB SZITUÁCIÓS LOGIKÁHOZ

I.3.2.1. Társadalmi normák önző emberek társadalmában

A méltányos polgár modelljére vonatkozó ellentmondásos eredmények nemcsak a pszichológusokat bátorították továbblépésre, de a racionális döntéselmélet ortodox híveit is. A VI. fejezet ismerteti azt a kutatási irányt, amely a kísérleti laborokból az önző polgárok által fenntartott normák játékelméleti modelljeihez tér vissza. Ez, a fentínél kevésbé népszerű irány arra törekszik, hogy teljessé tegye a normák fenntartásának szituációs logikai modelljét, azaz pontosabban határozza meg azokat a körülményeket, amelyek mellett az emberek rávehetőek az együttműködő magatartásra. Az önző polgár téziséen alapuló korábbi erkölcsmodellek nem adtak útmutatót arra vonatkozóan, hogy miképpen juthatunk el a normákhoz, és mi lesz azok tartalma. Ez adott teret azoknak a pszichológiai spekulációknak, melyeket a IV. és V. fejezet ismertet: ha a szituációk logikája nem ad pontos útmutatót az erkölcsös viselkedéshez, akkor annak konkrét formái csak belülről fakadhatnak.

A normakövetés egyes játékelméleti modelljei az apró és csendes korrekciók által kitaposott egyensúlyi ösvényekre mutatnak rá. Többen vannak, akik ezt elégtelennek tartják, és az emberek közötti kommunikáció szerepét mutatják be a normák létrehozása és fenntartása terén. Elméleti szinten bizonyítják, hogy a kommunikáció megfelelő struktúrája elvezetheti a racionális cselekvőket az erkölcsös viselkedéshez. Ezek az elméletek nem a pszichológiai, hanem a szociológiai szemlélet irányába tolják a játékelméleti modellezést. Kulcsfogalom má válik a közös tudat, ahol nemcsak a társadalmi szabályok ismerete fontos, hanem az is, hogy mit gondolok arról, hogy mások mit gondolnak a szabályokról – és a többiek gondolatairól. A megfelelő közös kommunikációs térben elhangzó normatív kijelentések olyan közös kincsek e modellekben, amelyek nem értelmezhetőek egyéni gondolatokként – ugyanis az egyének fejében is mások gondolataiként nyerik el értelmüket. Önmagában annak nincs jelentősége az én viselkedésem szempontjából, hogy én egyetértek-e egy szabállyal.

Az erkölcs új pszichológiájának egyik lényegi következtetése volt, hogy többféle erkölcs létezik. Azonban azt is állította, hogy megszámlálhatóan sok erkölcsi elv van – feltételezett evolúciós folyamatok határozták meg az erkölcsi elvek körét. A normák játékelméleti modelljei ebben a tekintetben jóval tovább mennek. Mivel az embereket nem korlátozzák belső erkölcsi elvek, a racionális döntéshozók közötti játszmák laza keretei között elvileg bármi erkölcsössé válhat. Erkölcsös döntés az, amiről egy csoportban mindenki azt gondolja, hogy erkölcsös, és mindenki reálisan várja, hogy a többiek meghozzák e döntést – azaz a döntés meghozatala nem túl költséges a cselekvők számára (Bicchieri 2006, 2016). Az erkölcsi pluralizmus közös jellemzője a két, egymással élesen szemben álló metodológiai alapokra épülő, 21. századi erkölcselméletnek (a pszichológiaiának, illetve a játékelméletinek).

A normakövetés játékelméleti modelljeinek ambíciója, hogy teljessé tegyék az erkölcsi viselkedés szituációs logikai elemzését. A teljességhez azonban szükséges az is, hogy elszakadjanak az önző polgárok együttműködését leíró fogolydilemma modellektől. Továbbá fel kell tenni a kérdést, hogy mi történik azokban a helyzetekben, ahol szabad szemmel erkölcsi viselkedésmintákat látunk, ám a játszmán belül nehéz felfedezni a racionális normafenntartáshoz szükséges, végtelen ismétlődési láncolatot. Az ilyen szituációk létezését elismerő kurrens elméletek azt feltételezik, hogy valamiféle erkölcsi motiváció mégiscsak működik az embereken. Azonban ez nem az emberi játszmák konkrét kimenetelére irányuló preferencia, hanem a közös tudatban létrejövő szabályok iránti lojalitás (Gintis 2009, 2016). Tehát a normakövetés végső biztosítéka – a komprehenzív szituációs logikai elemzés ellenére –, az ember veleszületett normakövetési vágya. Kétségtelen, hogy a méltányos polgár modelljével kapcsolatban végzett számos empirikus teszt eddig még nem cáfolta az inherens normakövetési hajlandóságra vonatkozó elméleti állításokat. Azonban nem is ez az állítás állt eddig az empirikus vizsgálatok célkeresztjében.

I.3.2.2. Egy szociológiai játékelmélet: önérdek és racionális erkölcs beágyazott játszmákban

A nyomozás eddigi történetét lezáró VII. fejezetben fejtem ki a saját téziseimet. A fejezet célja, hogy úgy egészítse ki a normakövetés korábbi fejezetben bemutatott játékelméleti modelljét, hogy a szituációs logikai elemzés minden szempontból teljes legyen, és a környezet pontos leírásának köszönhetően szükségtelenné váljon belső, erkölcsi motivációk feltételezése. A teljes leírás révén visszatérhetünk az önző polgár modelljéhez, ahol az erkölcs belső forrása nem az erkölcsi motiváció, hanem az odafigyelés a hosszú távú perspektívákra, mások érdekeire, és a közösségben kialakuló szabályokra.

A játékelméleti normaelméletek általam javasolt kiegészítése az emberi játszmák egy olyan modelljén alapul, amelyben a polgárok egy-egy erkölcsi jelentőségű döntésükkel két játszmában vesznek részt egyszerre. Az egyik játszma az a konkrét helyzet, amelyre a közösségben kialakított erkölcsi szabályok vonatkoznak. A másik játszma egy metajátszma, amely az aktuális szituáció mellett az adott közösségben az egyénre váró összes jövőbeni játszmát tartalmazza. Az aktuális játszma lehet bármilyen struktúrájú szituáció, a legkülönbélebb érdekeltségekkel és döntési lehetőségekkel. A metajátszmában azonban csak a közösséghez tartozást jelző „erkölcsös”, és az azt elutasító „erkölcstelen” döntés között lehet választani. Az, hogy mi az erkölcsös, azt az aktuális konkrét játszma-ra vonatkozó szabályok mondják meg. Egy metanorma határozza meg, hogy miképpen kell elbánni azokkal, akik nem tartják be az egyes konkrét játszmák erkölcsi szabályait. Ebben a kettősjátszma-modellben kezelhető a társas helyzetek sokfélesége, miközben meg lehet tartani a fogolydilemma szituációs logikai elemzése során feltárt, az interakciók ismétlődésén nyugvó normafenntartó fenyegetési láncot.

A könyv konklúziója az, hogy akár belső erkölcsi motivációk nélkül is ki lehet alakítani és fenn lehet tartani erkölcsi rendet. Azonban, ha nincsenek belső erkölcsi motivációk, az erkölcsi szabályok elveinek kevés dolog szab határt. A vonatkozó szakirodalomban fontos kérdés, hogy mégis milyen elvek formálódhatnak erkölcsi sza-

bályokká, ha azok nem születnek velünk. Az erkölcs forrását kereső nyomozati munkát bemutató tanulmányom azonban ezen a ponton véget ér, és későbbi tanulmányokra hagyja a kérdést.

I.3.3. ÖSSZJÁTÉKOK, EREDMÉNYEK

E könyv elegáns és tömör címe akár az islehetne, hogy „Az erkölcs forrása”. E cím utalhatna a legtömörebben a monográfiában vizsgált kérdésre: honnan jön az erkölcsi késztetés? A választott címmel („Összjáték”) inkább az elemzés során született válaszokat hangsúlyozom, nem a vizsgálandó kérdést.* Tanulmányom konklúziója három szinten is összjátékokat azonosít.

Mindenekelőtt a vizsgálódás konklúziójaként leírt kettős játszma modelljében világossá válik, hogy miközben az erkölcsös és önérdékkövető viselkedés fogalmilag értelmesen szétválasztható, erkölcs és racionalitás kéz a kézben jár. Szélesebb kontextusban értelmezve a rövid távú önérdékkövetéstől megkülönböztetett erkölcsös viselkedés is racionális. Erkölcs nélkül vagyunk racionálisak, amikor egy élethelyzetben a saját érdekeinket követjük. Ez az élethelyzet értelmezhető hosszú távú játszmaként vagy játszmasorozatként is; továbbá az önérdékkövetés magában foglalhatja a szituáció társutasainak megértését, és a feléjük – saját érdekünkben –, tett gesztusokat is. Ezzel szemben erkölcsösen vagyunk racionálisak, amikor globálisan gondolkozunk, és – a saját érdekünkben –, egy csoport tagjai akarunk maradni. A csoporttagság sok-sok helyzetben realizálódó előnyeit akkor élvezhetjük, ha az egyes konkrét élethelyzetekben betartjuk az adott helyzetre vonatkozó, a csoport tagjai által érvényesnek gondolt erkölcsi szabályokat.

Továbbá erkölcs és racionalitás összjátékának megértéséhez fel kell adnunk a társadalmi jelenségek individualista és kollektivista megközelítésének éles szétválasztását. Az emberi játszmák, illetve a játszmákban érintett csoportok individualista és kollektivista szem-

* Tardos Róbert javasolta e koncepció címbe építését.